

UOT 581.5.

**BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACININ
(ZAQATALA RAYONU) BİTKİ ÖRTÜYÜ VƏ İQLİMİ**

V.C.Şabanov

Torpaqsünaslıq və Aqrokimya İnstitutu

Açar sözlər: meşə, torpaq, dağ, cənub, eroziya

Son 100 il ərzində meşə biosenozlarının sahəsi 30-40% və bəzi məlumatlara görə daha çox azalmış və təbii-struktur dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Respublikada Aqrar sektorun hərtərəfli inkişaf etməsi üçün “2008-2015 – ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair” Dövlət Proqramında torpaq və sudan istifadənin səmərəliliyinin artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Proqramda eroziyaya uğramış, şorlaşmış və s digər səbəblərdən deqradasiyaya məruz qalmış torpaqların bərpa edilməsi və münbitliyinin artırılmasıdır. Məhz buna görə də tədqiqat ərazisində meşələrin qırılmasının qarşısının alınması və bərpa edilməsi ən vacib məsələdir [1].

Tədqiqatın obyektı və metodikası: Bunun üçün AMEA-nın Torpaqsünaslıq və Aqrokimya İnstitutunun kitabxanası, arxiv və fond məlumatlarından, hesabatlardan istifadə etməklə bitki örtüyü, iqlim və s. məlumatları əldə edilmişdir.

Hazırda Böyük Qafqazın cənub yamacının Zaqatala ərazisi təbii-ekoloji şəraiti gərgin olan zonalandır. Meşə örtüyünün əmələgəlməsində hündürlük qurşağının qanunauyğunluğunun pozulması müşahidə edilmişdir. Belə ki, belə massivdə dəniz sahili ərazilərdən tutmuş, orta dağlığı 1700 – 1800 m-ə qədər meşə örtüyü əmələgəlmişdir. Buna səbəb kimi, tədqiqatçılar antropogen təsiri əsas götürmüşdülər. Böyük Qafqazın cənub yamacında bitki örtüyünün pozulması halları ilk növbədə ərazidə geniş, şistli süxurların geniş yayılması denudasion proseslərin intensivliyi və selli dağ çaylarının yaxın bucağının böyük olmasıdır. Nəticədə, Böyük Qafqazın cənub yamacında meşə landşaftı geniş ərazidə pozulmaya məruz qalmışdır.

Böyük Qafqazın Cənub yamacı Zaqatala ərazisində 600 (900-1000) metr yüksəklikdə palıd və palıd vələs meşələrini fıstıq meşələri əvəz edir. Dəniz səviyyəsindən hündürlük artıqca, yəni 1700-2000 m yüksəklikdə fıstıq meşələri seyrək şərq palıdı meşələrinə qarışır. Dağ-meşə qurşağının yuxarı sərhədində rütubətli və meyilli sahələrdə ağcaqayın və qarağac meşələrinə təsadüf olunur.

Azərbaycanda şərq fıstığı meşələri Respublikanın ümumi meşə fondunun 32 % -ni təşkil edir. Böyük Qafqazın Cənub yamacında Zaqatala

ərazisində 1300-1700 m hündürlükdə fıstıq meşəsi daha çoxdur. Hal-hazırda meşənin yuxarı sərhədində yaşı ötmüş aşağı doluluqlu fıstıq meşələrinin seyrəkliyinin yaranması əsasən mal-qara otarılması ilə əlaqədardır. Fıstığın arealının kiçilməsində insanın təsərrüfat fəaliyyəti də mühüm rol oynamışdır.

Palıd meşəliyi. Palıd cinsi də fıstıq fəsiləsinə aiddir. Dünyada palıd cinsi özündə 450-500 növ cəmləşdirir. Böyük Qafqazın Cənub yamacında Zaqatala zonasında iberiya palıdı dəniz səviyyəsindən 900-1000 metrə qədər yamaclarda, relyefin bütün baxarlarında həm monodominat, həm də özünün, yaxud vələsin üstünlüyü ilə biodominat meşəlik yaradır. Dəniz səthindən 1000-1400 m yüksəklikdə iberiya palıdı yalnız yamacların güney səmtində və relyefin qabarıq hissələrində vələs və yaxud fıstığın iştirakı ilə üstünlük təşkil edir. Zaqatala ərazisində 800-900 metr hündürlükdə yamacın şimal səmtlərində qarışıq-vələs meşələri yayılmışdır. Qafqaz vələs meşəliyi. Vələs meşələri Azərbaycanda tutduğu əraziyə görə fıstıq və palıd meşələrindən sonra 3-cü yeri tutur. Böyük Qafqaz ərazisində vələs meşələri 67 min ha sahəni tutur, bu həmin regionda ümumi meşə ilə örtülü ərazinin 17,5 % -ni təşkil edir. Vələs və fıstıq kimi əsasən dəniz səviyyəsindən 1000-1500 m yüksəklikdə daha geniş yayılmışdır.

Adi şabalıd meşəliyi. Bu meşəliklər nisbətən kiçik sahələri tutub əsas etibarilə dəniz səviyyəsindən 500 -1200 metr hündürlükdə yamacın rütubətli şimal, qərb və qismən cənub cəhətlərində yerləşir. Zaqatala zonasının bitki örtüyü əsasən böyürtkanlı, zoğallı, fındıqlı, ayıdöşəyli, müxtəlif kol bitkiləri, müxtəlif ot bitkiləri qarışıqlı şabalıdı meşə tipləri yayılmışdır [4].

Cədvəldən göründüyü kimi aşağı dağ meşə qurşağı dəniz səthindən 900-1000 m kimi yüksəkliklərə qalxır və əvvəlcə bir neçə xırda boylu ağacları nəvədən ibarət seyrək meşə təşkil edir. Aşağı dağ qurşağı meşələrində rast gəlinən kol bitkilərindən yemişan, əzgil, qaramurdarca, gərməşov, zoğal, alca, vələs və s. Dağ yamacı ilə yüksəyə qalxdıqca bu ağaclar sıxlaşır. Hündür boylu və çox növlü meşələrə cevrilir. Beləliklə, quraqlığa davamlı aşağı meşə qurşağı ağacları yüksəkliyə qalxdıqca nəmlik sevmən

ağac növləri ilə əvəz olunur. Aşağı meşə qurşağı əsasən gürcü palıdından (*Quercus iberica* Stev) ibarətdir. Bu qurşaq dairəsində yuxarı qalxdıqca

gürcü palıdlığı meşələrinə vələs qatışır və dəniz səthindən 800-900 m hündürlükdə isə fıstıq üstünlük təşkil edir.

Cədvəl 1

Böyük Qafqazın Cənub yamacının (Zaqatala) dağ meşə qurşağı

Dağ-meşə qurşağı	Ağac cinsləri	Hündürlük (m)
Yuxarı dağ meşə qurşağı	Fıstıq	1700-2300
Orta dağ meşə qurşağı	Vələs-fıstıq	1000-1700
Aşağı dağ meşə qurşağı	Palıd	900-1000

Orta dağ meşə qurşağı dəniz səthindən 100-1700 m hündürlükdə yerləşərək fıstıq meşələri ilə örtülmüş olur. Fıstıq meşələri Respublikadakı meşələrin sahəsinin 34% ni təşkil edir. Orta meşə qurşağında meşələr çox sıx, ağaclar isə hündür boylu olurlar.

Yuxarı dağ meşələri qurşağı dəniz səthindən 1700-2300 m yüksəkliklər arasında yerləşmişdir. Bu meşəliklər seyrək və bir qədər xırda boylu olurlar. Ona görə də bu meşələrdə ot örtüyü yaxşı inkişaf etmişdir. Yuxarı dağ meşə qurşağında ən çox ağcaqayın ağacı Böyük Qafqazın Cənub yamacında xarakterikdir [5].

İqlim şəraitinin torpaqəmələgəlmə prosesində böyük əhəmiyyəti vardır. V.R.Volobuyev, E.M.Salayev, Q.Ş.Məmmədov və digər tədqiqatçıların araşdırmalarından görüldüyü kimi iqlim və onun ünsürlərinin (Temperatur, rütubətlik, buxarlanma və s.) müxtəlifliyi torpaq örtüyünün müxtəlifliyində başlıca amillərdən biridir. Böyük

Qafqazın Cənub yamacında Zaqatala zonasının relyefi müxtəlif olduğu üçün, ərazidə müxtəlif iqlim tiplərinə də rast gəlinir. Regionda il ərzində günəş parıltısı 1900-2200-ə ümumi günəş radiasiyasının illik miqdarı isə 125-145 kkal/sm²-ə bərabərdir. İl boyu buxarlanmaya sərf olunan istilik 15-30 kkal/sm²-ə bərabərdir.

Böyük Qafqazın cənub yamacında ildə günəşli saatların miqdarı Cənub yamacda iyul ayında torpaq səthi ilə hava temperaturu arasında orta aylıq fərq 5-6°C-dir. İl ərzində buxarlanma defisiti bu ərazilər üçün 100-200 mm-ə çatır. Havanın orta illik temperaturu dağ ətəklərində 10°C, yüksək dağlıqda isə 0°-dən aşağıdır. Yüksək dağlıqda yanvarın orta aylıq temperaturu -14°C-dən aşağıdırsa, iyulun orta aylıq temperaturu 5°C-dən aşağıdır. Alçaq dağlıqda bur rəqəmlər müvafiq şəkildə 0-3°C və 15-20°C-dir. İl ərzində havanın mütləq minimal temperaturu yüksək dağlıqda -22 -30°C, mütləq maksimal temperatur isə 10°C-yə çatır.

Cədvəl 2

Böyük Qafqazın Cənub yamacının (Zaqatala rayonu) iqlim elementlərinin illik göstəriciləri

Rayon üzrə	İqlim elementləri	AYLAR												İllik
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Zaqatala	Havanın orta temperaturu, C ^o	1	3	6	12	17	20	23	24	18	13	7	3	10,6
	Yağıntının miqdarı, mm	20	30	70	120	100	110	60	40	100	120	80	50	850

İl ərzində yağıntı yüksək dağlıqda 1600-1800 mm-ə çatır. Bu, əsasən orta dağlığın yüksək hissəsində əmələ gəlir. Seləmələgətirici ocaqlar da başlıca olaraq yağıntı çox düşən ərazidədir. Orta illik yağıntı alçaq dağlıqda 900 mm-ə qədər azalır. Orta illik yağıntının azlığı alçaq dağlıq qurşağında, xüsusilə Muxaxçayla Filfilçay arasında aridsevər meşə kolluğunun və eləcə də quru çöl bitkilərinin yaranmasına səbəb olur. İlin həm soyuq və həm də isti yarısında yağıntının miqdarı demək olar ki, bərabər paylanmışdır. Beləliklə yayda çayların sulu olmasına səbəb olur. Zaqatala ərazisində göy gurultusu, şimşək çaxması, ildırım düşməsi çox tez-tez olur. Təsədüf deyildir ki, cənub yamacı

Azərbaycanın başqa yerlərinə nisbətən ən çox tufanlı keçən sahədir [6].

Əgər dağ ətəklərində ildə 40 gün qar örtüyü qalır, yüksək dağlıqda 160 gündən çox qalır. Yüksək dağlıqda qar örtüyünün 5-6 ay qalması, torpağın tədricən su ilə doyurulması, çayların sululuğu ilə nəticələnir. Havanın orta illik nisbi rütubəti 80-90 % olur. İldə səth örtüyündən 500-800 mm buxarlanma baş verir.

Soyuq hava kütlələri qışda dağlıq rayonların temperatur rejimində böyük dəyişiklik əmələ gətirə bilmir, belə ki soyuq hava qışda adətən aşağı və orta dağ zonasını əhatə edir.

Nəticə: Böyük Qafqazın Cənub yamacının meşələri dağlıq landşaftın əsas komponenti hesab

olunur. Dağ meşələri təbiətin mühafizəsində və bərpasında mühüm rola malikdir. Torpağın, suyun və havanın mühafizəsində bitki örtüyünün, xüsusi ilə də meşələrin mühüm rolu vardır. Bitki örtüyü torpaq və ətraf mühitdə, o cümlədən atmosfer və su hövzələrində tənzimləyici rol oynayır. Meşədə yay zamanı temperatur gündüz açıq yerə nisbətən sərin, gecələr isti olur. Buna görə də meşədə payız gec başlayır. Gecələr meşədə ağacların gövdəsindən əks olunan istilik qış vaxtı qarı əridir, soyuq havanı isidir. Sıx meşəlikdə yay vaxtı ağacların çatırına düşən istiliyin, ancaq 5 %-i meşə altına keçə bilər. Buna görə də meşə döşəmənin temperaturu iqlimdən az asılı olur. Meşədə temperaturun dəyişməsi meşəni təşkil edən ağac cinslərindən, ağacların hündürlüyündən, çatırının sıxlığından və s. asılı olur. Sıx meşələrə qış vaxtı soyuq cərəyan, külək və s. keçə bilmir.

Meşə qırıldıqda yayda çox istilik aldığı kimi, qışda erkən yazda həmin yerlərdə donuşluq baş verə bilər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisinin 50 % -ni meşə örtmüşdür. Hazırda 7 % dən aşağıdır. Azərbaycanda olan 450 növ ağac və koldan, 290 növü koldur. Qalan 160 növ ağaclardan az bir qismi meşə əmələgətirmə xüsusiyyətinə malikdir. Buna görə də mövcud meşələri mühafizə edilməsi vacibdir.

Bitki örtüyü torpaq və ətraf mühitdə, o cümlədən atmosfer və su hövzələrində tənzimləyici rol oynayır. Bitki örtüyü daima iqlim şəraitini tənzim edir, yağmuru bərabər paylayır, relyefin eroziyaya meyilli sahələrində suyun yuyucu təsirini azaldır, küləyin gücünü zəiflədir, havada rütubəti normal vəziyyətdə saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitinə dair qanunvericilik toplusu. II, Bakı: 2002, s.424
2. Мəммədov Q.Ş. Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. Bakı: Elm, 1998, 281 s.
3. Мəммədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Azərbaycan meşələri. Bakı: Elm, 2002, 472 s.
4. Мəммədov Q.Ş. Meşə ekologiyası. Bakı: "Elm", 2010, 450 s.
5. Axundzadə C., Hüseynov Ə. Meşəçilik və Azərbaycanda təbiətin qorunması. Bakı, 1963, 215 c.
6. Hüseynova G.A. Böyük Qafqazın Cənub yamacının meşə torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. biol.elml.namiz.alimlik dərəcəsi almaq üçün dis-ni avtoreferatı, Bakı: 2007, 19 s.

Vegetation and climate of the southern slope (Zagatala district) in the great caucasus

V.J. Shabanov

Institute of Soil Science and Agrochemistry of ANAS

SUMMARY

Key words: forest, soil, mountain, southern, erosion

The mountainous forests possess an important role in nature protection and restoration. The vegetation, especially the forests play an important role in protection of soil, water and weather. The vegetation plays a regulating role in land and environment including in atmosphere and water canals. Before the XX-century the Azerbaijan zone was covered by 50 % of the forest.

At present it is less than 7 %. There are 450 tree and bush sorts. But 290 bush sorts. A less number of 160 tree sorts possess forest forming feature. Therefore the available forests must be protected.

The vegetation plays a regulating role in the land and environment including in the atmosphere and water canals.

The vegetation always regulates a climate condition, distributes rainfall equally, reduces, a washing affect of water in the relief areas inclined to erosion, weakens wind strength, keeps humidity a normal state.

УДК 581.5.

Растительный покров и климат южного склона большого кавказа

В.Дж.Шабанов

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: лес, почва, гора, юг, эрозия

Горные леса играют важную роль в защите и восстановлении природы. Растительный покров также играет немаловажную роль в защите почвы, воды и климата. Растительный покров имеет как регулирующий фактор в окружающей среде, в водных бассейнах.

В начале XX века 50% территории Азербайджана занимали леса. На сегодняшний день эта цифра уменьшилась на 7%.

Из 450 видов деревьев и кустарников, 290 видов кустарников, остальные 160 видов деревьев относятся к малой части лесообразования. Поэтому, очень важна охрана оставшихся (существующих) лесов.

Растительный покров играет регулирующую роль и окружающей среде, и в водно воздушном бассейнах. Также растительный покров регулирует климатические условия, распределяет правильно осадки, уменьшает влияние смыва водой рельефа на участках, подверженных эрозии, уменьшает силу ветра, нормализует влажность воздуха.